

позначення храму надає гравюра Кам'янця-Подільського 1673-1679 рр., виконана Киприяном Томашевичем – неподалік Кушнірської башти, посередині Руського ринку [3, с.165]. Архангел Михаїл вважався покровителем української громади міста, охоронець людей від зла. В іконографії його прийнято зображувати зі списком або мечем в руці ([3, с.164].

Церква Успіння Богородиці з шпиталем (XVII ст.) стояла обабіч на підвищенні Північної міської брами, щоб супротивник, який пробився в місто, одразу потрапляв під обстріл з цієї культової споруди [1, с.20].

Домінантою кварталу, що сформувли вул. Татарську і Зантуська, являвся храм св. Петра і Павла, збудований 1580 року (3, с.167). Одновірці, які заселяли ділянку навколо храму, захищали вул Татарську, через яку ворог міг вдертися до їх оселі.

Церква св. Трійці (XVI-30 рр. XX ст., відбудована в 2000-х роках) – оборонне ядро середмістя. Для української громади була кафедральною, а також слугувала її релігійно-освітнім осередком. Церква-фортеця на узвишші, північним фасадом звернена в бік міста, має вікна-амбразури, розраховані на активне використання вогнепальної зброї. Заокруглена вівтарна абсида та дві менші абсида по боках нагадують невеликі бастеї. Над притвором, при вході височить дзвіниця у вигляді чотирьогранної вежі з оглядовими вікнами. Церковний двір, що доходив до північних парцелій Польського ринку, обнесений високим кам'яним муром [6, с.624]. За розміром нагадував двір фортеці в якому могли сховатися мешканці центральних кварталів та захисники міста.

Отже, в XVI-XVII ст. на Поділлі, зокрема, у Кам'янці-Подільському з'явилися культові споруди, що набували оборонних рис. Найбільш поширеними були оборонні церкви, які відігравали роль локальних вузлів оборони, складаючи внутрішнє захисне коло міста.

Список використаних джерел та літератури:

1. Исторические сведения о приходах и церквах Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1895 .
2. Липа К. Під захистом мурів. – Київ, 2007.
3. Петров М Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XVI-XVIII століть. – Кам'янець-Подільський, 2012.
4. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский: Историческое описание. – Киев, 1895.
5. Сіцінський Є. Муровані церкви на Поділлі. – Львів, 1925.
6. Синицкий Д. Каменецкий Свято-Троицкий православный монастырь // Подольские епархиальные ведомости, 1868. – № 19.

Наталія Ганусевич

молодший науковий співробітник

Національного заповідника

«Замки Тернопілля»

м. Збараж

ПІДЗЕМНІ ПЕРЕХОДИ МІСТА – ОДИН ІЗ ЕЛЕМЕНТІВ ФОРТИФІКАЦІЇ ЗБАРСЬКОГО ЗАМКУ

Анотація. Підземні ходи – це, так би мовити, матеріалізована історія нашої краю. Ці фортифікаційні елементи – унікальні пам'ятки, дослідження яких дасть змогу глибше зрозуміти складні процеси, що відбувалися на наших теренах та визначали його майбутнє.

Ключові слова: пам'ятка, замок, фортеця, підземні ходи, храм, льохи-пивниці

Місто Збараж все знаходиться на підземних ходах. Хто не чув про них ще з дитячих літ? Легенди розповідають: «...підземні ходи були трьохповерхові і з'єднували між собою замок і костел Святого Антонія, який знаходиться у центрі міста. Був також хід, що ішов від замку до Старозбараської фортеці,

що знаходиться за три кілометри від міста. А були вони такі високі, що можна на конях скакати і каретою їздити, а нижній поверх був встелений кам'яною бруківкою...», можливо і не так все було, але тільки розчистивши їх від землі і дослідивши ми зможемо доказати або заперечити ці легенди.

Підземні ходи робили переважно з однією метою – дати можливість власнику замку із родиною та найближчим оточенням непомітно залишити фортецю, а також у несприятливий час помолитися у храмі. Ходи починались від палацу, а виходили десь у найближчому лісі чи біля ріки, де заздалегідь був прихований човен. Час від часу в центрі Збаража на площі ім. Івана Франка провалюється асфальт, особливо часто це відбувалося за радянських часів. Це породжує різноманітні чутки про існування під містом розгалуженої мережі підземних ходів [1, с. 3]. Деякі підтвердження можемо отримати від розповідей жителів міста і очевидців будівництва адміністративного будинку, який знаходиться на площі ім. І.Франка і зводився в кінці 70-х років ХХ ст. Тоді ново закладений фундамент споруди три рази руйнувався через обвали.

Викликають певну цікавість і триарусні підземні льохи-пивниці в центрі міста, зокрема так званої «руської школи». Будинок збудований в кінці ХІХ ст., жила в ньому єврейська родина. Певне і раніше на цьому місці були інші споруди. То ж льохи ці поступово спускаються ярусами вниз і з'єднані ходами з іншими подібними льохами, які будували євреї під своїми житлами для переховування в грізні часи погромів, а також як схованки для своїх скарбів. У 70-х роках такий скарб, що складався із срібних столових предметів, знайшли діти в цих льохах Існує *легенда*, що підземелля під Збаражем своїм переплетенням утворюють заплутаний лабіринт. Сюди євреї-кредитори спроваджували своїх боржників, щоб відробляли борг розширенням і поглибленням підземних приміщень і ходів. Та ніколи на білий світ ці «раби» вже не повертались. Так зберігались таємниці підземель Збаража. Отож, від будинку до будинку, від льохи до льохи весь центр міста був перекопаний підземними ходами, що сполучалися між собою. Окремі із них мали призначення каналізаційних стоків і були спрямовані до річки Гнізни. Значна частина ходів, що були в центрі міста, слугували для переміщення людей. Про це говорять їх розміри – широкі, на повен зріст людини. Одні із них прокопані в суцільному глиняному шарі, інші – облицьовані каменем. Такі ходи були розкопані під час будівництва будинків райвузла зв'язку (Укрпошта), універмагу, районної адміністрації. Відкопані ходи ніхто не досліджував і були вони частково засипані ґрунтом і щебенем, частково замуrowані [3, с.22]. А саме їх існування підтвердили розвідувальні роботи проведені 2006 році київськими геофізиками, які і склали карту підземних переходів.

Підземелля Збаража порівняно недавно широко використовувались людьми. Так, наприклад, на місці сучасного будинку райвузла зв'язку стояв цегляний будинок, де колись-мешкав єврей, що тримав винний склеп При знесенні цього будинку знайшли льохи, сполучені з підземними ходами, де зберігались уже розсипані в труху барила з вином. Вино було настільки старе, що перетворилося на корж. Сміливців, що спробували його, винесли сп'янілими, – так розповідають очевидці. Знайшли тут і скарб, що складався із срібних та золотих прикрас. І ще один приклад. При обладнанні в 70-х роках котельні в підвалі будинку школяра (біля Воскресенської церкви), відкопали підземний хід, що вів в сторону майдану. Хлопчаки «заглянули» до нього і знайшли добре змашений кулет та кілька І коробок набоїв. Це вже в 50-х роках хтось використав підземелля як тайник [3, с. 22].

Однією із сакральних пам'яток нашого міста є костел Святого Антонія з Падуї і Святого Юрія мученика. Цікаві підземелля є під храмом, розмір яких співпадає з розміром сакральної споруди. У підземних криптах колись ховали померлих монахів, а також така честь була і у відомих людей того часу – власників міста чи меценатів храму.

Згадуємо також князя Януша Вишневецького, останки якого також спочивають у одній із підземних крипт храму. Він закінчив будівництво першого храму, яке було розпочато ще Юрієм Збараським у 1623 році. Є згадки, що не раз козаки порушували спокій останків, вони їх просто викидали з домовини, але через деякий час монахи знову їх повертали на своє місце. А також, можна згадати, і про великого мецената даного храму, який відбудував святиню заново і був похований під вівтарем Матері Божої Збараської. Можливо, було поховане подружжя Станіслава та Гелени Потоцьких (фото 1-2). Також при вході у храм збереглась пам'ятка дошка про поховання Констанції Качковської з Яловіцьких дружини управляючого замку у ХVІІІ ст. Северина Качковського.

Фото 1. Центральна галерея підвальних приміщень костелу Святого Антонія

Фото 2. Підвальне приміщення під головним вітарем храму

Недалеко від костелу знаходився Тринітарський монастир (зараз православна церква Успіня Матері Божої), який також, кажуть, був з'єднаний з храмом підземними ходами.

Колись найстаріші і найважливіші будівлі міста — замок князів Збараських, костел, синагога були з'єднані між собою надійними комунікаціями, що залягали на глибині до восьми метрів. Були вони довгі і розгалужені, викладені у два-три поверхи [14, с. 10]. Найдовше підземелля прокладене під річкою Гнізною на глибині 27 м. Тягнеться воно від костелу отців Бернардинів повз райвідділ міліції та військкомат. Під військкоматом, до річі, збереглася велика, майже неушкоджена пивниця. Найширшим, шестиметровим, є інший хід, яким колись, за легендою, їздили возами. Складно нині сказати, як було насправді, але точно відомо, що у таємницю підземних тунелів були посвячені лічені особи [16].

Одним із найбільш відвідуваних туристичних об'єктів нашого міста є замок князів Збараських, пам'ятка архітектури XVII ст. А однією з найцікавіших та найзагадковіших частин є його підземелля. І хоча тільки декілька приміщень розчищено і пристосовано для експозицій, але вони найбільше приваблюють і збуджують уяву туристів.

З метою отримання більш повної картини з історії будівництва замку, поряд з археологічними розкопками, на окремих, найбільш зруйнованих його ділянках, Національний заповідник у вересні 2006 року провів геофізичні інженерно-пошукові роботи. Для їх проведення був заключений договір з київським науково-виробничим підприємством «Геопром», фахівці якого і проводили дослідження. Обстеження виконувалися з метою визначення підземних порожнин, залишків старих фундаментів, неоднорідностей ґрунтів на території замку і прилеглий території, а також в центрі міста Збаража. Роботи проводились методом георадарного зондування за методикою вертикального електрорезонансного зондування. Всього за час роботи фахівцями «Геопрому» було проведено зондування на 33 ділянках.

В результаті було виявлено, що з підвальної частини замку в сторону центрального входу, на глибині від 1-го до 2,5 метра, спостерігається існування ймовірного зруйнованого підвального приміщення, розмірами приблизно 5Х3 метра. Таке ж приміщення існувало і в районі входу в правий каземат. Обстеження лівого каземату, а також замку виявили залишки старих каналізаційних каналів. Георадарне обстеження підвальної частини замку виявило існування вертикально засипаної штольні, а на території рову, з тильної правої сторони замку, існування підземного ходу, були виявлені, також, залишки підземних ходів, що йшли з сторожових веж [9, с. 10]. Коли перенесли зйомки на карту Збаража, побачили цілу систему підземних комунікацій. Ходи з'єднують замок із казематом, костелом, будинком управителя та й просто звичайні будинки, у яких нині мешкають люди, між собою [5, с. 10].

Всі ці дослідження фактично підтвердили гіпотетичні твердження низки дослідників збараського замку про те, що він був хоча і головною, але лише частиною цілої системи оборони міста Збаража, яка впродовж XVII- XVIII століття існувала як єдине ціле, а підземні сполучення в цій системі відігравали далеко не останню роль. Ці дослідження а також теоретичні пошуки співробітників Національного заповідника в бібліотеках і архівах України і Польщі, лягли в основу реставраційних робіт по відновленню унікальної історико-архітектурної пам'ятки нашого міста.

В давнину при проектуванні і будівництві оборонних споруд фортифікатори особливого

значення надавали підземним комунікаціям, які були життєдайними артеріями всього оборонного комплексу в постачанні водою, продовольством, забезпечували скритне сполучення центру з фортами, служили майже єдиною можливістю для сполучення із зовнішнім світом при облозі фортеці чи для непомітної евакуації людей у випадку її падіння [3, с. 22].

Підземелля замку, які були з'єднані між собою системою ходів і дозволяли проникати в будь-яку точку твердині, вели до казематів, бійниць, оборонних стін [13, с. 53]. З метою швидкої евакуації населення під час небезпеки вже у ранньому середньовіччі під давніми фортецями створювалася мережа підземних ходів, зокрема вони згадуються в описі історичних подій з оборони Сторозбарзької фортеці [8, с. 57]. Вони виникли і на вимогу фортифікації пізнього середньовіччя: під час оборони замку, коли літали ядра та кулі, доставити зброю чи снаряди, принести води, забрати поранених або вивести мирних міщан з-під обстрілу безпечніше було підземними переходами [12, с. 7]. У цьому часі постали проблеми площі військових об'єктів, особливо в недостатці підсобних приміщень, тому тут зберігалися запаси продовольства, амуніції, пороху до гармат і мушкетів [2, с. 13]. Таким чином, замки XVI – XVII століття мають досить серйозні і великі підземелля, дуже часто вони будуються у два, а то й три яруси. На даний момент другого ярусу у підземеллі Збарзького замку не виявлено. Підземними ходами користувались до XVIII ст. Коли замок як військовий об'єкт вичерпав себе, підземні ходи спеціально розібрали, частину засипали.

У 90-х роках XX ст. після створення ДІАЗу в м. Збаражі ці підземні приміщення почали розкопувати і укріплювати, оскільки практично все було засипане будівельним сміттям і замулене.

На сьогодні доступними для огляду є частина підземного ходу, що веде до криниці, з кожним кроком він опускається все нижче і нижче під землю і стає все меншим і меншим (фото 3). Вузкий хідник, обкладений тесаним каменем, довжиною понад 21 метр. Цей хід розчищений на віддалі 9 метрів від криниці. Над плесом води був спеціальний дверний підйом, звідки можна було зачерпнути її для потреб. Навіть під час довготривалої облоги оборонці фортеці могли користуватися водою із названої криниці [6, с. 7]. Зверху доступ до криниці був закритий, тому що берегли воду від забруднення, а при облозі від навмисного отруєння.

Фото 3. Хід до криниці замку

Перша підземна зала – найбільша (10,7X5,8 м) могла використовуватися як погріб для продуктів, оскільки всі інші знаходяться нижче рівня першої, а тому вона найближча до ворога. Звідси розходяться три підземні ходи, два з яких засипані. Один з них йде в напрямку кордегардії. Інші два приміщення звертають з-під передньої стіни палацу вліво і звужуються до розмірів 2,8X7,2м. Це досить мала зала (фото 4). На правій і на лівій стінах зали є ніші, одна з яких є скоріш за все більш пізнім вікном, інша цікавіша – вона подібна до спускової шахти. Наступна зала знаходиться ще нижче хід веде вліво і звужується до 2,1 м ширини і має довжину 5,6 м. З цього приміщення видніється підземний хід, який веде під каземати, а далі до ескарпових бійниць (фото 5).

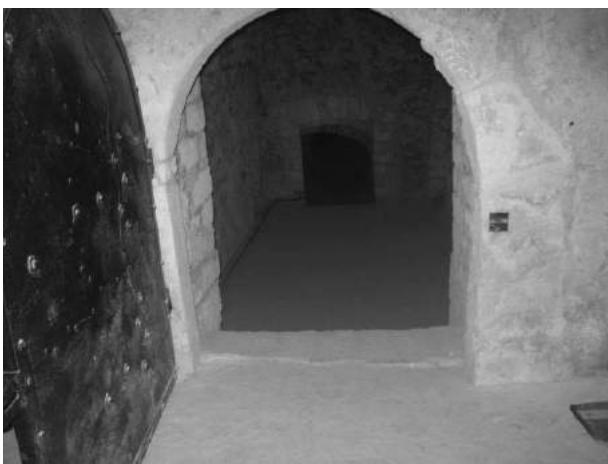

Фото 4. Підземні кімнати замку

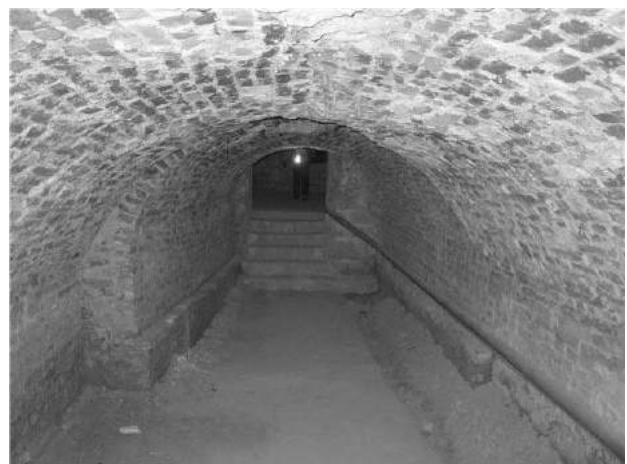

Фото 5. Підземні зали Збарзького замку

Виявлені, але ще не досліджені підземні зали, що розташовані під казематами. Є і втрачені на сьогодні підземні ходи – це, наприклад, хід між підземеллями і приміщенням кордегардії (В'їздової вежі і палацу), на даний час збереглося тільки невеличке підвальне приміщення (фото 6).

Є тут і інші ходи, наприклад, до сучасного комплексу будівель районної санепідемстанції, де колись було помешкання керуючого господарством (економа). Тут до наших днів збереглася споруда у вигляді льоху, сходи в ній ведуть в глибину, а далі – в сторону замкового палацу [3, с. 22].

Ціле перехрестя переходів та каналізаційних комунікацій можна побачити у фойє першого поверху замкового палацу [10, с. 5], (фото 11). Як відзначав у 60-х роках Ю. Негільовський, в кінці внутрішнього дворика, біля куртини, було знайдено широкий люк з ходами, що виконували функцію водозбору і водовідведення. Коли дощова вода з внутрішніх схилів даху по водостоках потрапляла у підземні каналізаційні комунікації і стікала у південно-східну фосу з тильної сторони палацу [15]. Ця підземна комунікація простягалась до 12 м. від зазначеного люку у північно-західному напрямку на повний зріст людини і повертала на 45° на північ у вигляді водовідного каналу [11, с. 123]. Зокрема на фото ми бачимо каналізаційний стік (фото 7), який простягається по під південно-східну стіну в сторону ескарпів і оборонного рову. Окрім даного стоку, під внутрішнім двориком існує ціла система розгалужених каналів різних розмірів. Центральний канал стоку мурований із каменю в ріст людини, що забезпечувало можливість його чистки [4, с. 234].

Фото 6. Підвальне приміщення під в'їзною вежею

Фото 7. Каналізаційний стік

Безумовно мали б бути підземні ходи, що сполучали підземелля замку із зовнішніми куртинними укріпленнями та містом, але на даний час вони ще не досліджені. Найзагадковішою частиною підземелля є еліпсоподібна зала, де посередині збереглась велика колона з гаками для катувань людей [7, с. 11], (фото 8). Напроти підземного ходу до криниці є вхід котрим через малий «коридорчик» можна потрапити до «камери катувань». Ніхто зараз не стверджує, що це була камера катувань княжого часу. На думку більшості дослідників тут спочатку були гвинтові сходи в нижній ярус підземелля, до тих приміщень, які по під річку вели до центру міста, або, можливо, і до костелу Святого Антонія. Але після їх руйнації там було створено підсобне приміщення, а оскільки в радянський час західна оборонна стіна використовувалась як стрільбище, то у збережених підземеллях замку могла і бути кімната допитів НКВС. На жаль, жодна з вищеназваних версій використання цих підземних приміщень сьогодні не вивчається цілеспрямовано. Але цілком імовірно, що, краще дослідивши підземні ходи міста і замку, вдалося б знайти відповідь на безліч запитань і відтворити цілісну картину історії краю.

У похмурому підземеллі Збаразького замку недавно відкрилася нова експозиція, де зараз можна оглянути знаряддя тортур часу середньовіччя з Португалії, Іспанії, України, за допомогою яких в смутні часи катували відьом, ворожок, зрадників, брехунів і просто неугодних владі людей. Ідея створити кімнату тортур виникла ще декілька років тому. Перед цим наукові співробітники Національного заповідника «Замки Тернопілля»

Фото 8 Замкова в'язниця

їздили переймати досвід у ті замки, де вже діють подібні експозиції. Зокрема, в замки м. Дубно та м. Луцька, а також в замках Франції та Польщі. Експонати до музею зробили майстри зі Збаража та Романового Села за старовинними зразками. Серед найстрашніших – гарота, «стілець відьми», пристрій для катування вогнем та металеві гаки, якими жертву підвішували за ребра. Найжорсткіші вироки інквізиція виносила у Франції, Південній Італії, Німеччині та Іспанії, але чи діяла католицька інквізиція на території сучасного Тернопілля, поки що невідомо й зараз встановити це доволі важко через брак джерел. Сьогодні кімната тортур викликає великий інтерес у туристів, хоча зважуються заходити до неї не всі [17] (фото 9).

Фото 9 Кімната тортур

Дбайливе, уважне, осмислене ставлення до унікальних підземель м. Збаража беззаперечно буде сприяти відродженню історичної пам'яті, дасть поштовх краєзнавчому руху, створенню нового музею, туристичних маршрутів, виданню нової літератури.

Якби детальніше дослідити і розкопати ці ходи наше місто могло б мати подвійну користь. Їх, приміром, можна використовувати як краєзнавчо-туристичний музей, а також, зважаючи на екзотичний вигляд, в інтер'єрах підземних ходів можна було б відкрити оригінальні експозиційні зали. Дуже гарно виглядали б, тим паче, що декорації не штучні, а натуральні, природні. Окрім того, там можна натрапити на дуже цікаві археологічні знахідки.

Техніка, якою сьогодні можна досліджувати підземні ходи, вже існує. Потрібно лише велике бажання і, звичайно, кошти. До того ж, серйозно цим займатися на території міста можна лише під егідою міської ради і Національного заповідника та заручившись підтримкою відповідних служб, бо самодіяльність у таких випадках може призвести до трагічних наслідків. Річ у тім, що у підземних тунелях може скупчуватися отруйний газ метан. Окрім того, невідомо, чи не були випадково ці ходи заміновані під час війни, тому спочатку конче треба перевірити, чи немає там снарядів чи мін. І всім цим повинні займатися фахівці. За цю справу варто взятися, і тоді наша історична скарбниця поповниться ще не однією унікальною знахідкою.

Список використаних джерел та літератури:

1. Алфьоров Р. Не всі таємниці розкрив Збараж. Ми були в Збараських підземеллях // Тернопільська газета. 2000 - 20 вересня (№ 38).
2. Битва під Збаражем 1649 року. Науково-популярне видання. – Збараж; Тернопіль: Джура, 2009. -112 с.
3. Данилейко М. Лабіринти збараського підземелля / Збараж-місто в Медоборах №2/97. - 24 с.
4. Данилейко В. Дослідження внутрішнього дворика палацу Збараського замку в процесі пам'яткоохоронних робіт Національного заповідника «Замки Тернопілля» // Збірник матеріалів наукової конференції, 2013. – С 513.
5. Запорожченко Р. «Туристів пустять у підземелля» // «Газета по-українськи». - 2006. - 28 березня (№ 95)
6. Макаруч Н. Замкова криниця, оповита жахливими легендами. // Вісник історії краю/ - 1998. - № 4 (31).
7. Малевич А.П. Збараж. Історико-краєзнавчий нарис. –Львів: «Каменярь», 1984. - 46 с.
8. Мандрик О.Є., Федорів Т.І. Збараж: погляд крізь віки. Історико-краєзнавчий нарис. – Збараж: «Рушник», 2011. - 116 с.
9. Національний заповідник «Замки Тернопілля» // Звіт по договору №46/07 від 18 вересня 2007 року «Геофізичні та інженерно-вишукувальні роботи на території замку в м. Збаражі».- Інв. № 8-32\371, С. 13.
10. Підставка Р. Нові відкриття Збараського замку // Вісник історії краю. - 2013. - № 3 (73).
11. Підставка Р. Деякі особливості спорудження замкового палацу Збаража // Археологія і фортифікація середнього Подністров'я. – Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2013. - 266 с.
12. Попович Ж. Невідомі скарби Збараських підземель // Номер один. - 2013. - 5 березня
13. Чайка В.І. Збараський замок: науково-популярне видання. – Тернопіль: «Вектор», 2011. - 120 с.
14. Якель Р. Жахи підземелля // Дзеркало тижня. Україна. - 2000. - 29 грудня
15. Замки Тернопілля. м.Збараж. Регіональний інформаційний портал Тернопільщина. http://www.irp.te.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1826:2011-12-26-11-31-12&catid=122:2010-03-30-15-03-56
16. Під землею їздили возами. <http://20minut.ua/Новини-Тернополя/news/10186659>
17. У Збаражі на Тернопіллі є кімната тортур. <http://20minut.ua/Novyny-Ternopolya/Kult-podii/10180670>

Ярослав Дзісяк

кандидат історичних наук,
викладач Чортківського коледжу
економіки і підприємництва ТНЕУ
м. Чортків

«МИРНИЙ ЧАС» ФОРТИФІКАЦІЙ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО НАДЗБРУЧЧЯ: XVIII – ПОЧ. XX СТ.

Анотація: У статті розглянуто фортифікаційні об'єкти південно-західного Надзбруччя в період від початку XVIII ст. до 1914 р., зміну їхніх власників та функціонального призначення.

Ключові слова: замок, фортеця, палац, дідич, граф, Річ Посполита, Австрійська імперія.

Фортифікаційні об'єкти південно-західного Надзбруччя – Гусятинського і Борщівського районів, відігравали значну роль, оскільки це була прикордонна територія Речі Посполитої, згодом і Австрійської імперії. Відповідно і тепер цей регіон має найбільшу «густину населення» залишків фортець. З початком XVIII ст. настали мирні часи, безпечні від нападів татарсько-турецьких орд та від